

Ганна Леценко

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Анотація. У статті порушено проблему використання програмових творів дитячої літератури на уроках української мови як засобу формування соціокультурної компетентності учнів середніх класів. Автор розглядає основні методичні шляхи удосконалення соціокультурної компетентності за допомогою різних видів роботи з творами дитячих письменників.

Ключові слова: соціокультурна компетентність, текстоцентричний підхід до вивчення мови, концептуальний аналіз, бінарні уроки, ситуативні завдання, диктанти інформаційної дії.

Суттєві зміни в системі мовної освіти кінця ХХ – початку ХХІ століття, в її меті, змісті, комунікативній спрямованості, орієнтованості на вільний розвиток особистості, впровадження компетентнісного підходу висувають нові вимоги до результатів навчання, передбачають застосування сучасних підходів, технологій і методів викладання рідної мови.

Реалізація наведених завдань передбачає формування в учнів загальноосвітніх шкіл соціокультурної компетентності. З цією метою у змісті мовної освіти виділяється соціокультурна змістова лінія, яка є засобом опанування національних і загальнолюдських культурних цінностей, нормами, які регулюють стосунки між поколіннями і статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку особистості, органічному входженню її в соціум [6; с. 8]. Окремо години на реалізацію цієї змістової лінії не виділяються. Результатом реалізації соціокультурної лінії, на думку укладачів програм, Концепцій, Держстандартів, має стати соціокультурна компетенція школярів, змістове і структурне наповнення якої ґрунтовно не вивчалось українськими лінгводидактами, ще не окреслені шляхи її формування. Дитяча література має надзвичайно потужний виховний потенціал, оскільки передає досвід, накопичений поколіннями українців упродовж багатьох віків, описує життєві ситуації, сприяє акумулюванню традицій, соціалізації особистості тощо.

Отже, існують суперечності між соціальним замовленням суспільства на формування національно свідомої духовно багатой мовної особистості та відсутністю належного науково-методичного забезпечення, нерозробленістю цього питання в лінгводидактичній літературі.

Метою цієї наукової розвідки є визначення особливостей формування соціокультурної компетентності школярів за допомогою використання творів дитячої літератури, окреслення шляхів та методичних прийомів, видів робіт опрацювання програмових художніх творів на уроках української мови.

Компетентнісний підхід, який активно впроваджується в освітній простір України, орієнтує вчителів-словесників на формування ключових, загальнопредметних і предметних компетенцій [1;2;8]. Список компетенцій, пропонованих відомими міжнародними організаціями, що працюють у сфері освіти (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організація європейської співпраці і розвитку, Міжнародний департамент стандартів і так далі), мають розбіжності в кількісному і термінологічному відношенні, хоча в ієрархії компетентностей всі учені виділяють: ключові, загальнопредметні і предметні.

Методологічною основою нашого дослідження слугували Загальноєвропейські Рекомендації в мовній освіті, Стратегії реформування освіти в Україні: рекомендації в освітній політиці, Закон України про загальну середню освіту, Державні стандарти базової і повної середньої освіти України, Стратегії модернізації змісту загальної освіти, роботи Ж. Делора, Ч. Осгуда, Дж. Равена, Г. Халажа, В. Хутмахера з питань компетентності і критеріїв оцінювання її сформованості, напрацювання І. Агапова, Л. Алексеевої, І. Бім, П. Бежа, М. Вятютнева, Н. Грішанової, І. Зимньої, Д. Ізаренкова, А. Константинової, В. Краєвського, В. Маслової, А. Маркової, Р. Мільруда, Л. Мітіної, І. Осмоловської, Л. Петровської, О. Селіванової, А. Хуторського, З. Шишова і ін.

Термін соціокультурна компетенція підкреслює важливість соціальних чинників, здатність проводити спілкування в певних соціально детермінованих ситуаціях, знати звичаї, традиції та обряди країни, мова якої вивчається, брати активну участь у культурному житті. Цей термін використовується у чинній програмі з української мови, ним послуговується багато методистів. У Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти розглядається *соціолінгвістична компетенція* як складова комунікативної, а *соціокультурна* як надпредметна, ключова, тобто ці види компетенцій не є тотожними і взаємозамінними. Соціолінгвістична компетенція пов'язана зі знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови, а соціокультурна містить такі складові, як міжособистісні стосунки, цінності, ідеали, соціальні і ритуальні правила і норми поведінки [1, с. 104–105].

Сутністю формування соціокультурної компетенції є розгляд мови як важливої умови соціалізації особистості, як засобу «входження» особистості в культуру і засвоєння цінностей суспільства.

Соціокультурна ситуація у нашому житті і в освіті сьогодні змінилася, і соціокультурна компетенція передбачає не вивчення історичних фактів, географічних і культурологічних відомостей на уроках української мови, а диктує необхідність осмислення цих фактів крізь призму мови, усвідомлення через тексти народознавчої тематики мову, формування мовної картини світу, адекватної сучасному стану суспільства, тому важливим для лінгводидактики є використання надбань суміжних дисциплін.

Вчені розглядають дев'ять типів лінгвокультурних одиниць і явищ, які, на нашу думку, входять до змісту соціокультурної компетенції: 1) слова і вирази, що є предметом лінгвокраїнознавства; 2) міфологізовані культурно-мовні одиниці (міфологеми); 3) паремії; 4) символи, стереотипи, еталони й ритуали; 5) образи; 6) мовленнєву поведінку; 7) стилістичний уклад мови; 8) мовленнєвий етикет; 9) взаємодію релігії та мови [4, с. 12-25; 7].

Систематична робота з цими складовими соціокультурної компетенції і становить основний зміст роботи вчителя на уроках української мови. Ефективним засобом формування соціокультурної компетенції вважають роботу з текстом: ситуативні завдання, концептуальний аналіз текстів тощо. Вчені різних галузей визнають основним рівнем дидактичного матеріалу зв'язний текст, який за новим змістом мовної освіти є метою, результатом і засобом навчання. Нині виділяється навіть окремий підхід до оволодіння мовою – текстоцентричний (текстотворчий), який передбачає вивчення мовного матеріалу на основі готових текстів, розвиток та удосконалення умінь будувати власні висловлювання (тексти) різних типів, стилів та жанрів мовлення, тобто текст виступає базовим лінгводидактичним поняттям. Саме текстоцентричний підхід до вивчення мови є найбільш ефективним у формуванні соціокультурної компетенції. Аналіз мети, змісту і структури соціокультурного компоненту, критеріїв його засвоєння засвідчує, що основою цього компоненту є текст або система тематично об'єднаних текстів українознавчого

спрямування. Вчені виокремлюють наступні функції тексту: *текст як дидактична одиниця, текст як мовна одиниця, текст як одиниця культури та мінімальна одиниця спілкування, текст як дискурс*, тобто підкреслюють його інтегративну сутність [7]. Отже, на сучасному етапі розвитку лінгводидактики текст розглядають як інтегративну одиницю, тому правильність його сприймання не обмежується рівнем мовної чи мовленнєвої підготовки учня, але й вимагає необхідних фондів його нелінгвістичних знань і умінь (культурних, соціальних, прагматичних, ситуативних, семіотичних і т. д.), тобто рівня логічного й емоційного сприймання. Навчальний текст повинен стати найважливішим елементом будь-якого уроку, незалежно від його теми чи мети, етапу навчання, типу уроку. Це й складає **сутність текстоцентричного підходу** до вивчення мови. Реалізація текстоцентричного підходу до навчання мови передбачає формування мовних, мовленнєвих та комунікативних умінь на основі тексту, який є основним засобом навчання на усіх етапах. Робота з текстом охоплює два аспекти: аналіз готових текстів та побудова власних висловлювань різних типів, стилів та жанрів мовлення, що зумовлює типологію уроків та технологічні установки.

Предметом нашого зацікавлення є тексти української літератури, які внесені до чинної програми. Вивчення української літератури нині відбувається за компетентнісним підходом, серед основних компетентностей виділяються *соціальні* (активна участь у суспільному житті, здатність знайти, зберегти і розвинути себе як особистість, формування світоглядних і загальнолюдських ціннісних орієнтирів), *мотиваційні* (розвиток творчих здібностей, здатності до навчання, самостійності мислення), *функціональні* (естетична, культурологічна, комунікативна (вміння оперувати набутими знаннями, сформованими навичками, використовувати їх у практичному житті) [9, с. 5]. На думку укладачів програм, добір творів для текстуального вивчення є своєрідним шкільним канонам, первісною ланкою літературного канону сьогодення, який визначає національний простір української культури в цілому, закладає у свідомості молоді людини певні культурологічно-ціннісні орієнтири, які неодмінно спрацюють у майбутньому [9, с. 6]. Як бачимо, зміст і спрямованість програми є близькими до соціокультурної компетентності, що є обов'язковою для формування на уроках рідної мови. Тому ми проаналізували програми з метою відбору текстів для їхнього використання. Покажемо на прикладі 5 класу, в якому виділяються наступні тематичні блоки: «Історичне минуле нашого народу», «Рідна Україна. Світ природи».

Тематика текстів (українська мова)	Тематика висловлювань	Твори дитячої літ-ри (українська література)
Я і Батьківщина (її історія)	Україна-мати, давнє минуле українського народу, українське козацтво	Олександр Олесь («Україна в старовину», «Наші предки-слов'яни», поезії з книги «Княжа Україна»); Антін Лотоцький «Михайло-семіліток»; І. Нечуй-Левицький «Запорожці», твори Оксани Сенатович
Природа України. Відомості про народні символи Українське мистецтво	Квіти – очі природи Затвітчаймо свою Україну Пісня – душа народу Краса врятує світ	Т. Шевченко «Садок вишневий коло хати», «За сонцем хмаронька пливе»; К. Малицька «Чом, чом, земле моя...», «Соловей»; Л. Глібов «Квіткове весілля», «Хто розмовляє?» та інші; твори Олени Пчілки, П. Тичини, Богдан-Ігор Антонич «Весна», «Назустріч»

Видатні Українці		Фрагменти з біографії Т. Шевченка, Олени Пчілки, постаті з історичних творів О. Олеса (Ярослав Мудрий, Аскольд і Дір тощо)
------------------	--	--

Як засвідчує вміст таблиці, програмовий літературний матеріал буде доцільним як на уроках розвитку мовлення, так і на аспектних.

Одним із перспективних засобів формування соціокультурної компетентності учнів на базі тексту є концептуальний аналіз. *Концептуальний аналіз художнього тексту* – це особливий тип текстуального аналізу, при проведенні якого у зоні уваги знаходиться художній концепт як смислова та естетична категорія, як універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті і здатний виступати як будівельний матеріал у формуванні нових художніх смислів (побудові власних висловлювань, що містять знання про концепт, уміння його інтерпретувати до конкретних умов спілкування, потреб особистості). В загальних рисах методичну модель концептуального аналізу можна уявити наступним чином:

- аналіз художнього концепту (творів народної творчості, художніх текстів), який містить ключову лексему у індивідуально-авторському контексті, що дозволяє виділити концепт, виявити його специфічні риси у даному контексті та роль у побудові тексту, інформаційне, культурне та художньо-образне наповнення;

- укладання словесного портрету слова-концепта (лексема на рівні Словника – лінгвістичного та енциклопедичного: робота зі словниковими статтями різних типів та побудова на їх основі власних словникових статей);

- робота з фразеологізмами, пареміями (добір фразеологізмів, що містять аналізований концепт, прислів'я та приказок, їх аналіз, виявлення значення концепта у кожному випадку, спостереження за стилуєтворювальною роллю концепта);

- добір означень до концепту, які виступали б епітетами на позначення предметних, емоційно-чуттєвих, характерологічних і ситуативних ознак, що дозволяє виявити рівень розуміння й сприймання значення концепту, підготувати до побудови власних висловлювань, збагатити мовлення новими влучними словами-ознаками;

- створення власного контекстуально-метафоричного портрета слова на рівні словосполучення і мікротексту (написання творів-мініатюр, побудова речень, складання загадок, відгадками яких виступало б слово-концепт тощо);

- побудова власного словесного портрету концепта (слово на рівні зв'язного тексту і в діалозі культур);

- розв'язання ситуативних лінгвокультурологічних завдань.

Концептуальний аналіз не обов'язково проводиться на одному уроці. Робота над культурологічними темами, структурні особливості чинних програм і підручників передбачають вдумливу роботу над текстом упродовж певної кількості уроків вивчення мовного матеріалу і побудову власних висловлювань соціокультурної тематики на уроках розвитку зв'язного мовлення. Аналіз програм з української мови та літератури дозволив виділити наступні концепти для роботи з ними у 5 класі: *Батьківщина, козаки-запорожці, садок вишневий, пісня, калина, верба*. Вибір саме цих лексем-концептів зумовлений широким символічним їх значенням, програмовими вимогами до вивчення предметів гуманітарного циклу на всіх етапах навчання, їх значенням для формування української ментальності, широкою їх репрезентативністю в інших семіотичних системах тощо.

Наступним шляхом формування соціокультурної компетентності на основі текстів дитячої літератури є проведення бінарних уроків української словесності. Ми розуміємо під *уроками словесності* інтегровані за змістом і формою заняття (українська мова + українська література), які на паритетних початках поєднують програмовий матеріал обох предметів, тобто це *бінарні* уроки. *Змістовими особливостями* уроків такого типу вважаємо методично доцільне поєднання навчального матеріалу з обох предметів, добір таких видів завдань, які дають змогу проконтролювати, оцінити, скоригувати процес засвоєння знань та формування мовних, мовленнєвих, літературознавчих умінь. *Структурними особливостями* вважаємо наявність таких структурних елементів уроку, які чітко розмежовують етапи засвоєння мовного та літературного матеріалу (наприклад: опрацювання художнього твору, засвоєння понять про текст) і використання комплексних завдань, які сприяють розвитку усіх видів мовленнєвої діяльності (усних переказів певних епізодів художнього твору, роботу над мовно-виражальними засобами тексту), збагачують словниковий запас учнів (робота зі словниками), формують комунікативні вміння, естетичні уподобання (ситуативні завдання на застосування мовних, літературознавчих знань та умінь у певних ситуаціях). *Мета бінарних уроків словесності* полягає у створенні передумови для різнобічного та цілісного розгляду певного лінгвістичного чи літературознавчого поняття чи явища, формування системного мислення, позитивного емоційного ставлення до процесу пізнання, відчуття єдності слова і образу, розвитку креативного мовлення і мислення, самоідентифікації, саморозвитку і самореалізації школярів. Крім зазначених прийомів, вчитель-словесник може використовувати тексти дитячої літератури для навчальних переказів, диктантів інформаційної дії, міні-диктантів як матеріалу для ситуативного моделювання, опори для побудови власних висловлювань, проектної діяльності тощо.

Аналіз наукової та нормативної літератури з теми дослідження дозволив виявити особливості формування соціокультурної компетентності учнів середніх класів на уроках української мови за допомогою текстів дитячої програмової літератури. В центрі уваги вчителів-словесників має бути текст як поліфункціональний інтегративний дидактичний матеріал. Серед шляхів реалізації соціокультурного компоненту нового змісту навчання виокремлюються концептуальний аналіз текстів дитячої художньої літератури, проведення бінарних уроків української словесності, використання дитячих творів як основи для написання переказів різних типів, створення власних висловлювань, обговорення ситуацій, описаних письменниками, міні-диктантів тощо. Перспективним вважаємо подальше дослідження проблеми, створення різноманітних технологічних та інформативних матеріалів для вчителів, які б дозволяли активізувати морально-етичні аналогії, суспільно-ціннісні орієнтири через естетико-літературознавчі категорії, поняття, формування цілісного уявлення про національну культуру, національні традиції як відображення мовної картини світу.

Література

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К. : Ленвіт, 2003. – 261 с.
2. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / За заг. редакцією О. В. Овчарук. – К., 2004. – 112 с.
3. Краевский В. В., Хуторской А. В. Основы обучения. Дидактика и методика / В. Краевский, А. Хуторской. – М. : Академия, 2008. – 352 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. Маслова – М., 2005. – 319 с.
5. Пентилюк М., Концептуальні засади комунікативної методики навчання рідної мови / М. Пентилюк, О. Горошкіна, А. Нікітіна // УМЛШ, 2006. – № 1. – С. 15–20.

6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова. 5–11 класи. – К. : Шкільний світ, 2005. – 94 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми / О. Селіванова. – Полтава, 2008. – 712 с.
8. Скуратівський Л. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова) / Л. Скуратівський // УМЛШ, 2002. – № 2. – С. 4–10.
9. Українська література. 5–12 класи. Програма для загальноосвітніх закладів. – К. : Ірпінь, 2005. – 201 с.

Anna Leshchenko

Children's Literature

as a Form of Social and Cultural Competence of Schoolchildren

Summary. The article is devoted to the problem of using syllabus literary works for children in the native language lessons for creating a sociocultural competence of middle school pupils. The author examines the main methodical ways of improving the sociocultural competence using works of children's writers.

Keywords: sociocultural competence, textual approach to study of the native language, situational task, dictation with information impact.

Анна Леценко

Детская литература как средство формирования социокультурной компетентности школьников

Аннотация. Статья посвящена проблеме использования программных произведений детской литературы на уроках родного языка как средства формирования социокультурной компетентности учащихся средних классов. Автор рассматривает основные методические пути совершенствования социокультурной компетентности с помощью произведений детских писателей.

Ключевые слова: социокультурная компетентность, текстоцентрический подход к изучению родного языка, концептуальный анализ, бинарные уроки словесности, ситуативные задания, диктанты информационного действия.